

УДК 141.33

Купцова Т. А., Дніпропетровський національний університет
залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна

МЕНТАЛЬНІСТЬ ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК В АСПЕКТІ ТЕОРІЇ СОЦІОБІОЛОГІЧНОГО ЕСЕНЦІАЛІЗМУ

Розглядаються деякі теорії соціобіологічного есенціалізму по відношенню до ментальності чоловіків і жінок, шляхи подолання гендерного есенціалізму в освіті.

Ключові слова: гендер, гендерний стереотип, есенціалізм, андроцентризм, когнітивні здібності.

Купцова Т. А., Днепропетровский национальный университет
железнодорожного транспорта им. акад. В. Лазаряна

МЕНТАЛЬНОСТЬ МУЖЧИН И ЖЕНЩИН В АСПЕКТЕ ТЕОРИИ СОЦИОБИОЛОГИЧЕСКОГО ЭССЕНЦИАЛИЗМА

Рассматриваются некоторые проблемы социобиологического эссенциализма в отношении ментальности мужчин и женщин, пути преодоления гендерного эссенциализма в образовании.

Ключевые слова: гендер, гендерный стереотип, эссенциализм, андроцентризм, когнитивные способности.

Kuptsova T. A., Dnipropetrovs'k National University of Railway Transport
named after academician V. Lazaryan

MENTAL ABILITIES OF MEN AND WOMEN IN THE ASPECT OF THE THEORY OF SOCIOBIOLOGICAL ESSENTIALISM

Some theories of sociobiological essentialism concerning mental abilities of men and women, the ways of overcoming gender essentialism in education are considered in the article.

Key words: gender, gender stereotype, essentialism, androcentrism, mental abilities.

Актуальність дослідження даної теми обумовлена тими трансформаціями, які відбуваються упродовж останніх десятиліть: у світі активізувалися гендерна думка і діяльність, спрямовані на гендерні перетворення. Вони ламають життєві стереотипи людства, що формувалися упродовж століть. Це відбувається в контексті зростання динаміки інновацій в усіх сферах життєдіяльності людини, включаючи

освітню сферу. Такий процес, зумовлений соціальними потребами, не проходить легко, без суперечностей, він супроводжується складнощами, і навіть, певною протидією традиційно вихованих і звернених у минуле сил. Безперечно, світоглядні гендерні перетворення неможливі без подолання андроцентричного підходу до процесу освіти, адже андроцентризм обмежує творчий, освітній, науковий потенціал жінки. Організація вищих навчальних закладів відображає гендерну стратифікацію суспільства і

культури в цілому, демонструючи на своєму прикладі нерівний статус чоловіків і жінок, гендерну стратифікацію педагогічної професії, гендерну асиметрію педагогічних кадрів і студентів, що навчаються [6, с. 102-110]. Навчання в вищому навчальному закладі практично орієнтоване на студента «взагалі», що формує «спрощений» тип свідомості особистості і юнаків, і дівчат, оскільки маскулітний характер освіти через усталені стереотипи, готові суспільні моделі поведінки, певні культурні норми блокує вихід свідомості на новий рівень, що відкриває необмежені можливості в самореалізації людини незалежно від статі. Гендерна асиметрія виражається в недостатній представленості жінок серед професорів, наукових кадрів вищої ланки та керівників наукових і навчальних підрозділів. Стимулювальними факторами є подвійна зайнятість, характерна для жінок (робота+сім'я), менталітет суспільства, патріархат і традиція тощо [4].

Андроцентричний підхід сягає своїм корінням глибокої давнини. Так, науковці зауважують, що, починаючи з античності, у західно-європейській культурі формувалися гендерні стереотипи, які лежать в основі бінарної опозиції логос/емоції, де здатність логічно мислити приписувалася чоловікам, а сфера почуттів – жінкам [1, с. 201]. Навіть з побіжного огляду спадщини Платона і Аристотеля видно, що основний постулат їх суджень – це сприйняття жінки як відхилення в гірший бік людського стандарту, як істоти підпорядкованої сім'ї, де головою є чоловік [1, с. 56-63], тобто жінка існує в ієрархії тільки заради вищого по рангу, її головна мета – сприяти тому, щоб життя чоловіка було влаштоване найкращим чином. Але, на відміну від раба, який робить те ж саме, жінці, за Аристотелем, притаманно від природи доглядати за дітьми та займатися домашнім господарством, улаштованим ієрархічно: батько панує над сином, господар – над рабом, чоловік – над жінкою. Виключення жінки із контексту раціональності автоматично означало виведення її зі сфери публічного життя. І, всупереч поширеній думці, перша хвиля фемінізму виникла не в середині XIX ст., а значно раніше – у XVIII ст. Імпульс фемінізму, відкрито внесений К. Маколей та М. Волстоункрафт у 90-х

роках XVIII ст., проявив себе як заперечення патріархатом призначення жінки та її більш низького статусу. «Феміністки до фемінізму» були впевнені, що підвищення статусу жінок повинно проходити через посилення раціонального розуміння і рефлексій. І потреба адекватної освіти, яка стала головною практичною проблемою фемінізму, витікала безпосередньо з цього. Як вказує Т. Власова, феміністки Просвітництва застосовували світоглядні стандарти, які лежали в основі гендерних стереотипів попередніх періодів: античності, середньовіччя, Відродження, – почавши з проблеми важливості освіти саме для жінок [3, с. 122]. У період між Відродженням і Просвітництвом гендерна диференціація у сфері виховання, як стверджує Мартина Сонне, намагається обігнати соціальної [5, с. 123]. Чоловіки і жінки знаходяться в «колі основи знань», яке представляє триєдність «читати, писати, рахувати». Але ця відносна демократизація не дає однакових плодів для дівчат і хлопців. Розбіжність цілей у формуванні і тих, й інших позбавляє перших усякої можливості емансипації через знання. Дівчатам давалося знання неповне і суворо регламентоване. Так Еміль Руссо писав: «<...> все виховання жінок повинно мати стосунок до чоловіків. Подобатися цим останнім, бути їм корисним, уміти викликати до себе любов і повагу, виховувати їх в молодому віці, піклуватися про них, робити їх життя приємним і солодким – ось обов'язки жінок в усі часи, ось чому потрібно навчити їх з дитинства» [5, с. 123-125]. Теза філософа є свідченням того, наскільки турбота про виховання дівчат, навіть не проявившись повною мірою, зупиняється на половині шляху. Жінка допускається до знань не заради самої себе, а щоб зробити свою присутність приємною тим, хто її оточує. Вона створена не для науки, а тільки для задоволення і комфорту свого чоловіка і дітей.

Коли в середині XIX ст. у Західній Європі з'явилася перша феміністична правозахисна хвиля, вона не тільки розпочала боротьбу за основні політичні права жінок, але й показала громадськості протиріччя між ідеологією і ставленням до жінки в реальному житті [2, с. 91-92]. Друга хвиля феміністського правозахисного руху, яка зародилася в 1980-х рр.,

була направлена, в основному, проти дискримінації за ознакою статі в усіх сферах політики, суспільної діяльності: обмеження кількості жінок у професійній освіті, менша оплата праці і т. д. Але, які б глибокі зрушення не відбувалися за останні півтора століття, приховані приписи гендерних стереотипів, як і колись, укорінюються в «культурні дискурси, суспільні інститути і душі людей: естафета чоловічої влади систематично передається із покоління в покоління» [3, с. 34]. С. Бем означає ці вихідні положення «лінзами гендеру». Останні не тільки задають ракурс сприйняття суспільної реальності, але й формують саму соціальну реальність. І першою лінзою, упровадженою в дискурс культури і соціального життя, є лінза андроцентризму або «центрування» на чоловічому (вищість чоловічого, чоловіків). Тому, стверджує С. Бем, «чоловіки і чоловічий досвід сприймаються як нейтральний стандарт чи норма, а жінки і жіночий досвід сприймаються як відхилення від цієї норми, обумовлене специфікою статі». Тому до чоловіка ставляться не як до кращого, а до жінки – як до гіршої, а, скоріше, з чоловіком поводяться як з людиною, а з жінкою – як з «іншою» [1, с. 34]. С. Бем вказує, що, по-перше, лінзи андроцентризму автоматично розміщують жінок і чоловіків у різні і нерівні ситуації. А, по-друге, індивідуум намагається формувати свою особистість відповідно з ними.

Дослідники стверджують, що протягом століть чоловіки створювали лише неповну форму знання і розуміння, не беручи до уваги досвід жінок. Брайдоті, наприклад, зауважує, що це веде до бінарної логіки, яка, унаслідок своїх фалоцентричних посилянь, породжує помилкові і неповні поняття, образи неістинних наукових суджень, яких просто недостатньо для системи мислення. Стверджується також, що «чоловіче знання» базується на специфічному способі мислення, який багато феміністок вважають заснованим на біології. Так, Шеррі Ортнер вважає, що загальну «девальвацію» жінок слід розглядати як те символічне щось, що є загальним для всіх культур, що змушує ставити жінку на більш низький щабель в соціальній ієрархії. Це щось, стверджує Ортнер, – природа, яку людина намагається підкорити і контролювати: «у найбільш загальному розумінні ми ототож-

нюємо культуру з уявленнями про свідомість людини та продукти цієї свідомості (наприклад, систему мислення та технологію), за допомогою яких людина намагається контролювати природу [11].

Природа існує сама по собі, людина – через усвідомлену дію над природою. Жінка володіє репродуктивними функціями, притаманними тільки їй. Цей фізіологічний факт значимий на трьох рівнях: 1) жіноче тіло і його функції здаються наближеними до природи (на відміну від чоловічої фізіології, яка залишає його вільним для культури); 2) у зв'язку з їх тілесними функціями жінок розміщують у ті соціальні позиції (ролі), які вважаються нижчими, ніж чоловічі; 3) традиційні жіночі ролі, у свою чергу, породжують певну психологію жінки, яка також розглядається як менш окультурена. Таким чином, опозиція жіночого і чоловічого стає опозицією природного і культурного і, як стверджує дослідниця, в усіх суспільствах жінки розглядаються як частина природи і розміщуються поза історичним часом і простором культури, а чоловіки, як частина культури, живуть в історії, «втільюють людське». Те, що роблять жінки за межами домашньої сфери, девальвується тому, що це роблять жінки, але це не обумовлено природою, а сконструйовано культурно.

У центрі феміністичних суперечок знаходяться аргументи Д. Ллойд у «Людині розумній» та К. Грін у «Жінці розумній». В обох працях приймається аргумент, що розум історично асоціюється з маскулінністю. Обидва філософи усвідомлюють, що такі асоціації є нестабільними. За Ллойд, маскулінні конотації розуму мають місце, незважаючи на їх нестабільність. Для Грін ці конотації зменшуються внаслідок своєї нестабільності. І «Людина розумна», і «Жінка розумна» побудовані як хронологічний огляд жінок і феміністичності в історії філософії з позицій розуму. В обох працях стверджується, що феміністичність перебуває в полярній протилежності до маскулінності і асоціюється з ірраціональною, чуттєвою і приватною сферами. Ллойд вважає, що поняття «розум» не є нейтральним в значенні статі, оскільки воно визначене в термінах подолання природи, емоцій, особливостей, які традиційно визначаються як жіночі по суті [10, с. 2]. Жінки

традиційно були виключені зі сфери розуму, куди їм було дозволено потрапити, якщо тільки вони відмовлялися від своєї фемініності. Стверджуючи, що мізогінія історії філософії є нестабільною, Грін показує, що вона вся складається з протиріч. Слід відзначити, що вказані дослідниці користуються різною методологією у своїх працях. Якщо Ллойд зосереджена на маскулінних конотаціях розуму, Грін дає огляд історії філософії в пошуках тих елементів, які б зробили внесок в гуманістичний фемінізм. На відміну від Пейтман, яка стверджувала, що поняття «розум» не може бути нейтральним по відношенню до статі і виключення жінок було головною турботою західних філософів [12], Ллойд, на нашу думку, допускає можливість існування розуму, об'єктивного і нейтрального по відношенню до статі. У той же час вона застерігає, що філософія неминуче відображає інтереси і сприйняття окремих філософів і що протягом багатьох століть ця наука страждала послідовним упередженням проти жінок.

«Упередженість» філософії по відношенню до жінок багато в чому базувалась на фундаменті біологічного есенціалізму. Тут доречно згадати працю Е. Кларка «Стать і освіта», досить популярну в кінці XIX ст. З моменту її виходу у світ закон збереження енергії став застосовуватися для підтвердження антифеміністичного переконання, що вища освіта – недоцільна діяльність для жінок. Основна теза Кларка, як відзначає С. Бем, була досить прямолінійною: нервова система включає обмежену кількість енергії, витрати енергії на розвиток одного органа зменшують кількість енергії, необхідної для розвитку інших органів. Так, у процесі отримання освіти енергія у жінок відводиться від репродуктивних органів до мозку, це загрожує здоров'ю жінки, знижує її репродуктивну функцію [1, с. 44].

Думка про те, що освіта може завдати шкоди здоров'ю жінки, висловлювалась і англійським філософом Г. Спенсером. Він створив теорію еволюції, яка пояснювала фактично будь-яку ієрархічну систему в вікторіанському суспільстві, у тому числі чоловічі і жіночі ролі. Науковець стверджував, що суворість боротьби за існування при дефіциті ресурсів неминуче призводить не до убогості і розпусти, як ствер-

джував Мальтус, а до виживання найбільш сильних і здорових. Отже, робить висновок Спенсер, розподіл праці за класовими та статевими ознаками визначається біологічно [13, с. 30-38]. Антифеміністичні біологічні теорії після майже столітнього затишшя знову хвилюють науковців у 70-х роках XX століття. Так А. Йенсен виступає проти освітніх програм для жінок у «Гарвардському педагогічному огляді». У цей же час Л. Тайгер опублікував статтю «Можливі біологічні витоки статевої дискримінації», де він стверджував, що виключення жінок з вирішення питань політики можна пов'язати з генетично запрограмованою поведінкою [14, с.29-44]. У своїй книзі «Внутрішній шепіт» Д. Бараш описує конфлікт інтересів між статями з позиції генетично заданої тенденції, обумовленої особливостями чоловічої і жіночої репродукції [7, с. 48]. Критика соціобіології в гендерних дослідженнях є різноманітною і обширною. У контексті даної проблеми, вагомим, на нашу думку, є те, що розвиваючи теорію біології міжстатевих відмінностей з позиції існування універсальних аспектів соціального життя людини, антифеміністичні теорії більше зосереджуються на еволюційних і генетичних факторах, ніж на культурних та історичних. З цього приводу слушно зазначила Р. Блейер: «<...> вибираючи конкретну поведінку людини або тварини, соціобіологія робить припущення, що ця поведінка має генетичну основу. А потім вибудовується спекулятивне пояснення того, як ця поведінка могла б сприяти найбільшому репродуктивному успіху індивіда» [8, с. 17].

Розглядаючи питання, як культурне перетворюється в природне, дослідники звертають увагу на те, що андроцентричні технології виконують дві функції. Перша полягає в тому, що вони розміщують чоловіків і жінок у нерівне соціальне положення: чоловіки мають більше можливостей отримання професійних навичок і гарної освіти, просування по службі і здобуття влади. Усе це супроводжується щоденним соціальним досвідом чоловіків і жінок, що обумовлює різні шляхи витлумачення реальності. Друга функція полягає в тому, що ці андроцентричні соціальні технології стосуються всіх учасників соціального життя – чоловіків і жінок, а також їх спостерігачів – дітей. Спостерігаючи,

діти усвідомлюють, що чоловіки – це привілейована стаття, їх перспективи є пріоритетнішими. Жінкам, навпаки, відводяться незначні, другорядні ролі. Такий андроцентричний підхід передається із покоління в покоління в галузі освіти та виховання. Діти засвоюють гендерно-поляризовану інформацію прямо і опосередковано; на метарівні їх вчать розглядати соціальну нерівність через гендерно-поляризовану лінзу. У культурі, яка андроцентрично сприймає жінку у межах їх репродуктивної і побутової функції, жінці не потрібно бути високоосвіченою, в інтелектуальному плані їй потрібно знати «міру».

Дослідники гендеру на обширному фактичному матеріалі доводять, що, по суті, немає фундаментальних вроджених відмінностей у когнітивних особливостях чоловіків і жінок. Найважливіших же відмінностей не достатньо, щоб обґрунтувати традиційну гендерну нерівність системи освіти та ринку праці. Створена гендером особистість – це не набір фемінінних чи маскулінінних характеристик, це процес створення реальності, який і вибудовує ці характеристики. Протиставляючи чоловіче та жіноче, яке імпліцитно означає позитивне і негативне, маскулінінність і нині асоціюється з «інструментальністю», з опорою на процеси пізнання у виборі роботи і вирішенні проблем, а фемінінінність – з експресивною орієнтацією, емоціями, турботою про дітей. Потенціал особистості індивіда обмежений гендерними стереотипами вже до того моменту, як він досягає зрілості. Можливості людини, включаючи й освітні, підпадають під класифікацію на основі гендеру. У гендерно-паритетному суспільстві сприйняття людини незалежно від гендеру повинно відбуватися як творчий конструктивний процес, не обмежуючи потенціал жінки в освіті і науці. Якщо проблему гендерного паритету не буде вирішено в системі освіти, то стереотипне витіснення жінки в маргінальній сфері праці буде, як і колись, тим процесом, який формує поведінку молодих людей і який не відповідає нормам сучасного демократичного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бем, С. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / С. Бем. – М. : РОССПЕН, 2004. – 329 с.
2. Брайтон, В. Политическая теория феминизма. Введение / В. Брайсон. – М.: Идея – Пресс, 2001. – 304 с.
3. Власова, Т. И. Формирование гендерных стереотипов в западноевропейской философии / Т. И. Власова. – К. : Генеза. 2006. – 296 с.
4. Rich, A. Of woman born: Motherhood as experience and institution / A. Rich. – New York : Norbo, 1976. – 312 p.
5. История женщин. Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения / под общ. ред. Ж. Дюби и М. Перро; ред. Н. Земан Дэвис, А. Фарж. – СПб. : Алетейя, 2008. – 558 с.
6. Ярская-Смирнова, Е. Р. Неравенство или мультикультурализм / Е. Р. Ярская-Смирнова // Высшее образование в России. – 2001. – №4. – С. 102–110.
7. Barash, D. The whisperings within / Д. Barash. – New York : Harper and Row. – 1979. – P. 48.
8. Bleier, R. Science and gender: a critique of biology and its theories on women / R. Bleier. – New York : Bergamon. – 1984. – P. 17.
9. Green, K. Woman of Reason: Feminism, Humanism and Political Thought / K. Green. – Cambridge, Oxford : Polity Press. – 1995. – P. 132-135.
10. Lloyd, D. The Man of Reason. “Male” and “Female” in Western Philosophy / D. Lloyd. – London : Methuen, 1984. – P. 2.
11. Ortner, S. Is Female to Male as Nature to Culture? / Sherry Ortner // Women, Culture and Society Ed. By M. Zimbalist Rosaldo and L. Lamphere. – Standford, 1974.
12. Pateman, C. Review of Genevieve Lloyd’s «The Man of Reason» / C. Pateman // Political Theory. – Vol. 14. – 1986.
13. Spencer, H. Psychology of the sexes / H. Spencer // Popular Science Monthly. – 1873 – Vol. 4. – P. 30–38.
14. Tiger, L. The possible biological origins of sex discrimination / L. Tiger // Impact of Science on Society. – 1970. – Vol. 20. – P. 29–44.

Надійшла до редколегії 12.03.2012.

Прийнята до друку 15.03.2012.